

Верховний суд як гарант верховенства права: європейські стандарти та українська практика

Верховенство права є фундаментальним принципом функціонування правової держави, закріпленим у статті 8 Конституції України [1]. Верховний Суд як найвищий суд у системі судоустрою України відіграє ключову роль у забезпеченні цього принципу через формування єдиної судової практики, тлумачення норм права та захист конституційних прав і свобод людини. В умовах повномасштабної війни та євроінтеграційних процесів питання відповідності діяльності Верховного Суду європейським стандартам правосуддя набуває особливої актуальності. Судова реформа, розпочата в Україні у 2016 році, передбачала кардинальне реформування системи судоустрою, зокрема реорганізацію Верховного Суду та створення нової моделі касаційного провадження [2]. Однак практика функціонування оновленого Верховного Суду свідчить про наявність системних викликів, що потребують наукового осмислення та вироблення шляхів їх подолання.

Відповідно до статті 125 Конституції України Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України, що забезпечує сталість та єдність судової практики [1]. Закон України "Про судоустрій і статус суддів" конкретизує повноваження Верховного Суду, зокрема встановлює, що Верховний Суд переглядає судові рішення у касаційному порядку та за нововиявленими або виключними обставинами, аналізує судову статистику та узагальнює судову практику [3]. Європейські стандарти організації вищих судових інстанцій, сформовані Радою Європи та Європейським Союзом, передбачають незалежність судової влади, доступність правосуддя, ефективність судового захисту та дотримання розумних строків розгляду справ [4]. Рекомендація CM/Rec(2010)12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів наголошує на необхідності забезпечення автономії судової системи та створення ефективних механізмів судового самоврядування [5].

Принцип верховенства права у практиці Верховного Суду України отримав розгорнуте тлумачення через призму практики Європейського суду з прав людини. Верховний Суд у своїх рішеннях неодноразово зазначав, що верховенство права є одним із основоположних принципів демократичного суспільства, притаманним усім статтям Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [6]. Зокрема, у справах про застосування податкового законодавства Верховний Суд посилається на рішення ЄСПЛ у справі "Щокін проти України", де Суд підкреслив, що відсутність у національному законодавстві необхідної чіткості та точності порушує вимогу "якості закону" [7]. Особливе значення для забезпечення верховенства права має діяльність Великої Палати Верховного Суду, яка розглядає справи з метою забезпечення єдності судової практики та вирішення питань виключної правової значимості [8]. Аналіз практики Великої Палати за 2023-2024 роки свідчить про формування системних правових позицій щодо застосування конституційних принципів, зокрема принципу пропорційності як елементу верховенства права

[9].

Водночас судова реформа, що проводиться в Україні з 2021 року, виявила низку системних проблем у функціонуванні Верховного Суду. Аналітичні звіти міжнародних організацій, зокрема фундації Батора, вказують на необхідність очищення складу Верховного Суду від недоброчесних суддів та запровадження ефективних механізмів оцінювання суддів [10]. Реформування Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів, розпочате у 2021 році, створило передумови для перевірки доброчесності суддів Верховного Суду, однак цей процес ще не завершено [11]. Критерій "якості закону" як складова принципу верховенства права отримав детальне обґрунтування у практиці Верховного Суду. Згідно з рішеннями ЄСПЛ, якість законодавства означає його доступність для зацікавлених осіб, чіткість і передбачуваність у застосуванні [12]. Верховний Суд України у своїх рішеннях застосовує цей критерій при оцінці законності обмежень прав людини та перевірці рішень органів державної влади на відповідність принципу верховенства права.

У справі № 9901/198/20 від 13 червня 2024 року Велика Палата Верховного Суду розглядала питання про застосування положень законодавства щодо оцінювання суддів, що стало предметом широкої дискусії у професійному середовищі [13]. Рішення Верховного Суду, яке фактично дозволило недоброчесним суддям залишитися на посадах, викликало критику з боку громадянського суспільства та міжнародних партнерів, оскільки суперечило меті судової реформи щодо очищення судової системи. Верховний Суд систематично здійснює моніторинг практики Європейського суду з прав людини та публікує огляди рішень ЄСПЛ [14]. За 2024 рік Верховний Суд підготував щомісячні огляди практики ЄСПЛ, які систематизовані за статтями Конвенції та містять переклади ключових висновків Страсбурзького суду [15]. Це сприяє імплементації європейських стандартів захисту прав людини у національну судову практику.

Принцип правової визначеності як елемент верховенства права вимагає від Верховного Суду забезпечення стабільності та передбачуваності судової практики. ЄСПЛ у справі "Серков проти України" зазначив, що верховний суд без належного обґрунтування не може змінювати свій підхід до тлумачення норми права, оскільки це негативно впливає на довіру суспільства до закону [16]. Однак аналіз практики Верховного Суду свідчить про випадки непослідовності у формуванні правових позицій, що підриває принцип правової визначеності. Реформування Верховного Суду у контексті європейської інтеграції передбачає не лише організаційні зміни, але й трансформацію правової культури суддівського корпусу. Європейський досвід, зокрема функціонування Касаційного суду Франції та Федерального верховного суду Німеччини, демонструє важливість спеціалізації суддів, постійного підвищення кваліфікації та академічної взаємодії з науковим середовищем [17].

Конституційний Суд України у своїх рішеннях неодноразово наголошував на особливій ролі Верховного Суду у забезпеченні єдності правозастосування та захисті конституційного ладу [18]. Це підкреслює системний характер функції Верховного Суду як гаранта верховенства права, що виходить за межі простого перегляду судових рішень у касаційному

порядку. В умовах воєнного стану діяльність Верховного Суду набуває особливого значення для захисту прав людини та забезпечення балансу між необхідними обмеженнями та збереженням фундаментальних конституційних цінностей. Матеріали міжнародної конференції "Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні" (2024) засвідчують необхідність адаптації механізмів судового захисту до умов воєнного часу з дотриманням європейських стандартів прав людини [19]. Порівняльний аналіз практики верховних судів країн-членів ЄС свідчить про різноманітність моделей організації касаційного провадження, однак спільними є принципи незалежності, професіоналізму та відповідальності суддів [20]. Рахункова палата України у звіті за 2024 рік констатувала неефективне використання майже 648 мільйонів гривень бюджетних коштів у ході реформування судової системи, що свідчить про необхідність посилення фінансової дисципліни та прозорості використання ресурсів [21].

Висновки. Верховний Суд України відіграє ключову роль як інституційний гарант верховенства права через забезпечення єдності судової практики, захист конституційних прав і свобод людини та імплементацію європейських стандартів правосуддя. Ефективність виконання цієї функції залежить від незалежності судової влади, добросовісності суддів, якості законодавчого регулювання та послідовного застосування практики Європейського суду з прав людини. Проведене дослідження дозволяє констатувати, що необхідно завершити процес оцінювання добросовісності суддів Верховного Суду відповідно до європейських стандартів та рекомендацій Венеційської комісії, забезпечивши прозорість і об'єктивність цього процесу. Важливо посилити роль Великої Палати Верховного Суду у формуванні єдиної судової практики шляхом вдосконалення механізмів передачі справ на її розгляд та забезпечення публічності мотивувальних частин рішень. Доцільно запровадити систематичне навчання суддів Верховного Суду щодо застосування практики ЄСПЛ та стандартів Ради Європи через створення спеціалізованого навчального центру при Верховному Суді. Необхідно законодавчо закріпити обов'язковість врахування критерію "якості закону" при перегляді судових рішень у касаційному порядку з детальним визначенням методології його застосування. Слід розробити та впровадити систему моніторингу ефективності діяльності Верховного Суду у забезпеченні верховенства права з використанням кількісних та якісних показників, узгоджених із європейськими стандартами оцінювання якості правосуддя. Важливо забезпечити інституційну автономію Верховного Суду через вдосконалення механізмів судового самоврядування та посилення його фінансової незалежності відповідно до Рекомендації CM/Rec(2010)12 Комітету Міністрів Ради Європи. Подальші дослідження мають бути спрямовані на аналіз ефективності касаційного провадження в окремих категоріях справ, вивчення механізмів забезпечення єдності судової практики в умовах цифровізації правосуддя, а також розробку критеріїв оцінки якості рішень Верховного Суду з точки зору забезпечення верховенства права.

Список використаних джерел:

1. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 2 черв. 2016 р. № 1401-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 28. Ст. 532.
3. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 черв. 2016 р. № 1402-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 31. Ст. 545.
4. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 черв. 2014 р. Офіційний вісник України. 2014. № 75. Ст. 2125.
5. Recommendation CM/Rec(2010)12 of the Committee of Ministers to member states on judges: independence, efficiency and responsibilities : Council of Europe, 17 Nov. 2010. URL: <https://rm.coe.int/16807096c1>
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листоп. 1950 р. Офіційний вісник України. 1998. № 13. С. 270.
7. Шокін проти України : рішення Європейського суду з прав людини від 14 жовт. 2010 р. / Заяви № 23759/03 та № 37943/06. URL: <https://hudoc.echr.coe.int>
8. Регламент Великої Палати Верховного Суду : затв. рішенням Великої Палати Верховного Суду від 1 берез. 2018 р. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/gp/reglament/>
9. Результати розгляду справ Великою Палатою Верховного Суду / Верховний Суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rez_rozg_sprav/
10. Судова реформа в Україні: успіхи, виклики та майбутні пріоритети / Фондація ім. Стефана Баторія. Варшава, 2024. 48 с. URL: <https://www.batory.org.pl/wp-content/uploads/2024/11/Sudowa-reforma-w-Ukrajini-UA.pdf>
11. Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21 груд. 2016 р. № 1798-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 7–8. Ст. 50.
12. Категорія «якість закону» як складова принципу верховенства права та гарантія застосування судом найбільш сприятливого для особи тлумачення закону / Верховний Суд. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1011199>
13. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 черв. 2024 р. у справі № 9901/198/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua>
14. Огляд рішень Європейського суду з прав людини (січень – лютий 2024 року) / Верховний Суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/oglyady/Oglyad_ESPL_01_02_2024.pdf
15. Зведений огляд рішень ЄСПЛ за 2024 рік / Верховний Суд. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/oglyady/Zved_oglyad_YESPL_2024.pdf
16. Серков проти України : рішення Європейського суду з прав людини від 7 лип. 2011 р. / Заява № 39766/05. URL: <https://hudoc.echr.coe.int>
17. Петришин О. В. Проблеми конституціоналізації судової влади та судової реформи. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (27 жовтня 2023 р., Чернівці). Чернівці, 2023. С. 46–51.

18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України від 30 січ. 2003 р. № 3-рп/2003. Офіційний вісник України. 2003. № 6. Ст. 245.

19. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (31 жовтня 2024 р., Чернівці) / редкол. : О. В. Щербанюк [та ін.]. Чернівці, 2024. 762 с.

20. Савчин М. В. Конституційне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2023. 552 с.

21. Понад 648 млн грн із держбюджету використали неефективно в ході реформування судової системи / Рахункова палата України. URL: <https://rp.gov.ua/PressCenter/News/?id=1452>